

ذخیره خوارزمشاهی

کتاب اول

اندر شناختن حد طب و منفعت آن و شناختن مایه‌ها و مزاج‌ها و
خلط‌ها و عادت‌ها و تشریح اندام‌ها و قوت‌های اندام‌ها

تألیف

سید اسماعیل جرجانی (درگذشته ۵۳۱ ق.)

بر اساس نسخه خطی

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

کتابت ۵۸۲ ق.

با اهتمام و ویراست
دکتر یوسف بیگ باباپور

سرشناسه	:	جرجانی، اسماعیل بن حسن، ۴۲۴ - ۵۲۱ق.
عنوان قراردادی	:	ذخیره خوارزمشاهی
عنوان و نام پدیدآور	:	ذخیره خوارزمشاهی/ تالیف سیداسماعیل جرجانی؛ با اهتمام و ویراست یوسف بیگ باباپور.
مشخصات نشر	:	تهران: چوگان، ۱۴۰۰ -
مشخصات ظاهری	:	ج.
شابک	:	۷-۸۰-۳۰-۷۵۰۳-۶۲۲-۹۷۸ ج.۱؛ ۴-۸۱-۳۰۳-۷۵۰۳-۶۲۲-۹۷۸ ج.۲؛ ۱-۸۲-۳۰۳-۷۵۰۳-۶۲۲-۹۷۸ ج.۳؛ ۴-۸۱-۳۰۳-۷۵۰۳-۶۲۲-۹۷۸ ج.۴؛ ۸-۸۳-۷۵۰۳ ج.۵؛ ۸-۲۵-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸؛ ۷-۴۸-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸ ج.۶؛ ۴-۴۹-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸؛ ۰-۵۰-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸ ج.۸؛ ۴-۵۲-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸ ج.۹؛ ۷-۵۱-۷۶۸۶-۶۲۲-۹۷۸؛ ۱۰ ج. ۱۰
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
مندرجات	:	ج.۱. اندر شناختن حد طب و منفعت آن....- ج.۲. اندر شناختن حالهای تن مردم از تندرستی و بیماری- ج.۳. اندر تدبیر نگاهداشتن تندرستی- ج.۴. اندر شناختن هر بیماری، نضج، بحران و تقدیمه المعرفه- ج.۵. اندر شناختن تب و اجناس و انواع و اسباب و علامات و علاج آن- ج.۶. اندر علاج بیماریهای اندامها از سر تا پای- ج.۷. اندر بیماریها و آفتها که ممکن است که همه اندامها را افتد از سر تا پای- ج.۸. اندر زینت و آراستگی و پاکیزگی ظاهر تن از سر تا پای- ج.۹. اندر احوال چیزهای زیانکار و زهرها و دفع مضرت آن- ج. ۱۰. کتاب دهم قربابادی
موضوع	:	پزشکی اسلامی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	:	۲۰th century Medicine, Islamic -- Early works to*
موضوع	:	داروشناسی
موضوع	:	Pharmacology
موضوع	:	نثر فارسی -- قرن ۱۲
موضوع	:	۱۲th century -- Persian prose literature
شناسه افزوده	:	بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷ -، ویراستار
شناسه افزوده	:	beigbabapour, Yousef
رده بندی کنگره	:	R۱۲۸/۳
رده بندی دیویی	:	۶۱۰/۹۱۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	:	۷۵۷۹۴۱۵

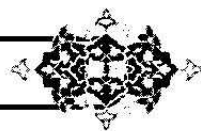
ذخیره خوارزمشاهی
(جلد اول)

فهرست مطالب

۱۱.....	یادداشت
۲۱.....	دیباچه مؤلف
۲۵.....	فهرست کتاب نخستین
۳۱.....	آغاز کتاب نخستین
۳۳.....	گفتار نخستین: اندر یاد کردن حد طب و منفعت آن
۳۳.....	باب نخستین: اندر یاد کردن حد طب و یاد کردن جزو علمی و عملی از علم طب
۳۶.....	باب دوم: اندر شناختن منفعت طب
۳۷.....	باب سوم: اندر شناختن مایه‌ها
۴۱.....	گفتار دوم: اندر شناختن مزاج
۴۱.....	باب نخستین: اندر یاد کردن آنکه مزاج چیست و چگونه و از کجا پدید آید
۴۷.....	باب دوم: اندر شناختن مزاج سال‌های عمر
۴۹.....	باب سوم: اندر شناختن مزاج‌های اصلی
۵۰.....	باب چهارم: اندر شناختن مزاج مردان و زنان
۵۱.....	باب پنجم: اندر شناختن مزاج فربهی و لاغری
۵۲.....	باب ششم: اندر شناختن عادت‌ها
۵۳.....	باب هفتم: اندر شناختن مزاج معتدل و نامعتدل بر طریق کلی
۵۵.....	باب هشتم: اندر شناختن مزاج هر اندامی

- گفتار سوم: اندر شناختن خلط‌ها ۶۱
- باب نخستین: اندر شناختن آن‌که خلط چیست و چند است ۶۱
- باب دوم: اندر شناختن حال‌های خون ۶۲
- باب سوم: اندر شناختن حال‌های بلغم ۶۳
- باب چهارم: اندر شناختن حال‌های صفرا ۶۵
- باب پنجم: اندر شناختن حال‌های سودا ۶۸
- باب ششم: اندر شناختن آن‌که خلط‌ها اندر تن مردم چگونه پدید آید ۷۰
- گفتار چهارم: اندر تشریح اندام‌های یکسان ۷۴
- جزو نخستین: اندر شناختن استخوان‌ها و غضروف‌ها ۷۴
- باب نخستین: اندر شناختن استخوان‌ها و غضروف‌ها بر طریق کلی ۷۴
- باب دوم: اندر تشریح استخوان‌های سر ۷۸
- باب سوم: اندر تشریح استخوان‌های فک‌های زیرین و زبرین ۸۱
- باب چهارم: اندر تشریح دندان‌ها ۸۳
- باب پنجم: اندر تشریح مهره‌های گردن و پشت تا مهره‌های نشستگاه ۸۴
- باب ششم: اندر تشریح استخوان‌های پهلوها ۸۹
- باب هفتم: اندر تشریح استخوان‌های سینه ۹۱
- باب هشتم: اندر تشریح چنبر گردن ۹۲
- باب نهم: اندر تشریح کتف ۹۳
- باب دهم: اندر تشریح استخوان‌های دست ۹۵
- باب یازدهم: اندر تشریح استخوان‌های تهی‌گاه ۹۹
- باب دوازدهم: اندر تشریح استخوان‌های پای ۱۰۰
- جزو دوم: اندر تشریح عضله‌ها ۱۰۴

- باب نخستین: اندر تشریح عضله و شناخت منفعت آن ۱۰۴
- باب دوم: اندر تشریح عضله‌ها که حرکت اندام‌های روی بدان است ۱۰۶
- باب سوم: اندر تشریح عضله‌های سر و گردن ۱۱۰
- باب چهارم: اندر تشریح تشریح حنجره و عظم لامی و عضله‌های عظم لامی ۱۱۳
- باب پنجم: اندر تشریح عضله‌های حلقوم ۱۱۶
- باب ششم: اندر تشریح عضله‌های زبان ۱۱۷
- باب هفتم: اندر تشریح عضله‌های کتف ۱۱۸
- باب هشتم: اندر تشریح عضله‌های دست ۱۱۹
- باب نهم: اندر تشریح عضله‌های دم زدن که سینه را و پهلو را بجنباند ۱۲۵
- باب دهم: اندر تشریح عضله‌های پشت ۱۲۹
- باب یازدهم: اندر تشریح عضله‌های شکم ۱۳۰
- باب دوازدهم: اندر تشریح عضله‌های قُصیب و خایه و مثاله و مقعد ۱۳۱
- باب سیزدهم: اندر تشریح عضله‌های پا ۱۳۲
- جزو سیم: اندر تشریح عصب‌ها ۱۳۹
- باب نخستین: اندر شناختن عصب و منفعت آن به طریق کلی ۱۳۹
- باب دوم: اندر شناختن عصب‌ها که از دماغ رُسته است ۱۴۰
- باب سوم: اندر شناختن عصب‌ها که از نخاع رُسته است و از مهره‌های گردن بیرون آمده ۱۴۴
- باب چهارم: اندر تشریح عصب‌ها که از نخاع رُسته است و از مهره‌های پشت بیرون آمده ۱۴۶
- باب پنجم: اندر تشریح عصب‌ها که از مهره‌های نهنه بیرون آمده است ۱۴۷
- باب ششم: اندر تشریح عصب‌ها که از مهره‌های عَجْز و عَصْعُص بیرون آمده است ۱۴۸
- جزو چهارم: اندر تشریح رگ‌ها که از جگر رُسته است و آن را «أورده» گویند ۱۴۹
- باب نخستین: اندر شناختن رگ‌ها که از جگر رُسته است ۱۴۹

یادداشت

سید اسماعیل بن حسن بن محمد بن محمود بن احمد جرجانی، طبیب نامدار سده‌های ۵-۶ ق است. برای او القاب و کنیه‌های متفاوتی ذکر کرده‌اند: زین الدین، شرف الدین، ابوالبراهیم، ابوالفتح، ابوالفضائل، الامیر السید الامام، علوی حسینی، سپاهانی گرگانی، و طبیب علوی. درباره سیر زندگی او آگاهی چندانی در دست نیست. برخی محل تولد وی را گرگان دانسته‌اند و با توجه به اینکه او خود در مقدمه ذخیره خوارزمشاهی از ورود خویش به خوارزم در ۵۰۴ ق یاد کرده و در مقدمه ویرایش عربی ذخیره سن خود را هنگام نگارش آن کتاب ۷۰ سال گفته است، می‌توان تولد وی را در ۴۳۴ ق، یا اندکی پس از آن دانست. او احتمالاً مقدمات طب را در گرگان فراگرفت. برخی از محققان او را از شاگردان ابن ابی صادق نیشابوری دانسته‌اند؛ حال آن‌که جرجانی در ذخیره تنها از ابن ابی صادق نقل کرده است و از عبارت او پیداست که ابن ابی صادق را شخصاً نمی‌شناخته است.

جرجانی در ذخیره به سفر خود به قم و دیدار با فرزندان کوشیار گیلانی، اخترشناس سده ۴ ق. و نیز سفر به مرو اشاره کرده است. تا جایی که می‌دانیم، وی مابقی عمر خویش را در شهرهای خوارزم و مرو گذراند و مدتی نیز در خوارزم سرپرستی داروخانه بهاء الدوله را برعهده داشت. درباره زمان و محل مرگ وی نیز گزارش‌های متفاوتی وجود دارد. سمعی محل وفات او را شهر مرو دانسته و از محمود بن محمد بن عباس صاحب کتاب تاریخ خوارزم نقل کرده است که جرجانی در ۵۳۱ ق در مرو درگذشت. بیهقی می‌گوید که جرجانی را در ۵۳۱ ق، هنگامی که او در سنین کهولت به سر می‌برده، در سرخس دیده است. حاجی خلیفه نیز به ۳ تاریخ مختلف، ۵۳۰، ۵۳۱ و ۵۳۵ ق اشاره کرده است که اگر تاریخ تولد او را در حدود سال ۴۳۴ ق بدانیم، باید گفت که او عمر درازی کرده است. خواندمیر او را تا زمان

علاء الدین محمد بن تکش زنده دانسته و ابن ابی اصیبعه او را ملازم علاء الدین شمرده است. با این فرض جرجانی باید بیش از ۱۵۰ سال عمر کرده باشد که ظاهراً این اشتباهات به سبب خلط نام دو خوارزمشاه رخ داده است.

تحلیل آثار جرجانی نشان می‌دهد که وی بر آثار پیشینیان خویش تسلط داشته و از ایشان تأثیر پذیرفته است. وی از پزشکان دوره اسلامی به ابن سینا، محمد بن زکریای رازی، ابوالحسن طبری ترنجی، احمد فرخ، عیسی بن صهاربخت و نیز به کتبی چون تذکره الکحالی بن علی بن عیسی کحال و از پزشکان یونانی به جالینوس، بقراط و اهرن و... اشاره کرده است.

جرجانی علاوه بر طب، در علوم دینی نیز تحصیلاتی داشته است. به گفته سمعانی وی در نیشابور شاگرد ابوالقاسم عبد الکریم قشیری بوده و از او روایت می‌کرده است. سیاهه آثار سید اسماعیل جرجانی عبارتند از:

۱- ذخیره خوارزمشاهی؛

۲- خُفّی علایی؛

۳- الاغراض الطبیّة و المباحث العلانیة؛

۴- یادگار؛

۵- کتاب فی حفظ الصحّة؛

۶- کتاب در علم تشریح؛

۷- الزیادة فی الطب؛

۸- التذکره الاشرفیة فی الصناعات الطبیّة؛

۹- کتاب تدبیر الیوم و اللیلة؛

۱۰- فی القیاس، رساله کوتاهی است در منطق؛

۱۱- فی التحلیل، رساله کوتاهی است در فلسفه؛

۱۲- رساله المنبهه، رساله مختصری است در اخلاق؛

۱۳- الکاظمیة.